

Gömöri György

Két magyar költő a szovjet–finn háborúról

36

Az 1939 augusztusában megkötött (általában Ribbentrop–Molotov-paktum néven számon tartott) német–szovjet megnemtámadási szerződés teljesen megváltoztatta az európai hatalmi viszonyokat. Nem csupán felhatalmazta Hitlert, hogy Lengyelország megtámadásával kirobbantsa a második világháborút, hanem a Harmadik Birodalom és a Szovjetunió közötti térség imperialista felosztásához vezetett. Az érdekszférák meghatározása nem szerepelt ugyan a megegyezés nyilvánosságra hozott szövegében, de benne van a titkos protokollban, amelynek szövege sokáig nem volt hozzáférhető, ám a nyugati szakirodalom gyakran hivatkozott rá az elmúlt fél évszázadban. Újabban pedig Roger Moorhouse tette közzé *The Devils' Alliance* című könyvében.¹ A titkos záradék első pontja Litvánia északi határát jelöli meg, mint a német érdekszféra végét, vagyis Észtország, Lettország és velük együtt Finnország is a szovjet érdekszférához tartozik.

Ez a megegyezés tette lehetővé a Szovjetunió támadását a független Finnország ellen, ami 1939. november 26-án egy karéliei falu ágyúzásával kezdődött. Mivel a finn tüzérseget korábban visszavonták a határról, s így nem lehetett ez a támaszpont, az incidens nyilvánvalóan szovjet provokáció volt. A háború első fázisában a Vörös Hadsereg 26 hadosztállyal és félmillió katonával támadott és

szenvedett hajmeresztő veszteségeket. A finn hadsereg jól felkészült a téli hadviselésre, a szovjet tisztikart viszont az előző másfél évben megtizedelte a Tuhacsevszkij-ügy nyomán végrehajtott tisztogatás, a várt siker helyett Észak- és Dél-Finnországban is megállt a front, a háború elhúzódott 1940 márciusáig, amikor az óriási számbeli fölényben lévő szovjet csapatok áttörtek a Mannerheim-vonalon, és a finnek megadásra kényszerültek. A harcok idején a hitleri Németország semmilyen segítséget nem nyújtott a finneknek, még a nekik szánt olasz fegyverszállmányokat sem engedte át, lényegében tartotta magát az 1939-es, mindkét félnek jelentős gazdasági és politikai hasznot hozó megnemtámadási szerződéshez.²

A korábban elképzelhetetlennek vélt szovjet–német szövetség Lengyelország felosztására, illetve az ezt követő szovjet–finn háború pörölycsapásként hatott a korabeli magyar baloldalra. Ennek egy része „taktikai kompromisszumként” próbálta igazolni a megállapodást, a legtöbben azonban érthető felháborodással fogadták Hitler és Sztálin összebörülését, aminek közvetett fejleményét a finn háborúban látták. Két költő különösen érzékenyen reagált az eseményekre: Illyés Gyula és Radnóti Miklós. Mindkettejüket versre ihlették az 1939–40 során történtek, jóllehet ezeket a verseket alig vagy csak fe-

lületesen elemezték a kritikusok, mivel bizonyos értelemben az életművek árnyéka eltakarta az üzenetüket.

Hogyan reagált a német–szovjet szerződésre, mintegy előre látva a következő hetek fejleményeit Radnóti Miklós? Naplójában ezt olvasuk: „Lengyelországnak vége s mi lesz velünk? Vége Hungáriának is?”³ Szeptember elsején, amikor megindulnak a német hadműveletek, Radnótit fizikai rosszullét fogja el, amit a „megfeküdte gyomromat a világ” mondat érzékeltet, hogy aztán pár héttel később, amikor a szovjet csapatok benyomulnak Kelet-Lengyelországba, gúnyosan kommentálja az akció indoklását: „az előző szerződés érvénytelen, mert Lengyelország »már nem létezik« és ő (Sztálin barátunk) az ukránokat védi. Miért? Miért harcol az orosz proli? Csak jegyzem az eseményeket, émelygek és nem értem”.⁴ De ami másnap történik, túl van az émelygésen és a haragon, amit a fenti álszent indoklás kiváltott: Radnóti az utcán találkozik Illyés Gyulával. Szemmel láthatólag egyetértenek, mégis emlékezetes, amit Illyés ekkor mond: „Már nem halnék meg semmiért. Tavaly még volt egy-két ügy, amiért feláldoztam volna az életemet – ma már...”⁵ Vajon Illyés mire gondolt? A spanyol köztársaságra vagy a szocialista forradalom ügyére? Amit a fenti két mondat világossá tesz: mindkét költő úgy érzi, a Szovjetunió elárulta a nemzetköziség, a szocialista szolidaritás ügyét, Sztálin a hagyományos orosz imperializmus céljait követve paktált le Hitlerrel.

Novemberben kitör a szovjet–finn háború, s úgy tetszik, ez még „rátesz pár lapáttal” a csalódásra.

Nemcsak a jobboldali magyar sajtó szorít a finneknek, a népi, sőt a polgári baloldal is keserűen veszi tudomásul a Szovjetunió újabb imperialista hadjáratát. Bár a Teleki-kormány jóváhagyásával Kozma Miklós megszervezi, hogy 340-350 magyar önkéntes is elinduljon (kerülő úton, Nyugat-Európán át!) az északi frontra a finn függetlenség védelmében,⁶ brit–francia katonai akció is készül, de 1940 márciusában összeroppan a finn ellenállás. Az eseményekre Illyés Gyula szép versben reagál, a címe: „Folyók, fjordok, kis falvak...” – ezt, pontosabban ennek egy változatát közli a *Nyugat* 1940. júniusi száma.

Maga a vers eredetileg öt versszakos, ebből hármat olvashatunk a *Nyugatban*. Csak sejteni lehet, hogy az utolsó két versszakot vagy a cenzúra nem engedte át, vagy a nagybeteg Babits Mihály neve alatt megjelenő lap szerkesztői voltak túl óvatosak, s kérték meg Illyést, írjon újabb változatot. A nyitó versszakban történelmi csatahelyek felsorolása után szó esik a címben foglaltakról: „Mit tudunk még egy hava is ti enyhe / folyók, fjordok, kis falvak rólatok?”⁷ Mivel a német csapatok már 1940 áprilisában elfoglalták Norvégiát, a „fjordok” kifejezés erre is érthető, de a vers teljes szövege meggyőző arról, hogy a költő nem csupán a világháború csatahelyeire, hanem a szovjet–finn háború városaira is gondol. De a korábban Radnótinak mondottakat a *Nyugatban* közölt változat mintegy megismétli: „oh emberiség!... Ki bizakodón / követtelek, az útmentére állok”⁸ Más szóval nem foglalok állást senki mellett, a magyarság önvédelmét tartom egyetlen feladatomnak.

A vers teljes változatának negye-

dik versszaka így kezdődik: „Hallgas, Petsamo, öböl, szúzi hegy / s ti rejtező völgyek, tanyak: sedáni / koncra lapulva leskelő ebek!”⁹ Ebben a néhány sorban Illyés összekapcsolja a szovjet és a német agressziót, mivel a Téli Háború egyik legtöbbet emlegetett (és a szovjet légierő által legtöbbet bombázott) kisvárosa éppen a nikkelbányáiról elhíresült észak-finnországi Petsamo volt. A hosszan tartó petsamói harcok miatt ezt a nevet újszólván minden magyar újságolvasó megtanulta 1939–40 fordulóján. A „sedáni konc” pedig félreérthetetlen utalás a Blitzkrieg céljára, Franciaország leigázására, mivel a hajdani francia–porosz háború fegyverszünetét éppen ezen a helyen, Sedanban írták alá, és 1940-ben is itt törtek át a német csapatok. Ha úgy tetszik, fontos, katarzist remélő a vers befejező versszaka, amely szerint bár a háború „új geometriát” rajzol az égre, a történetek után a költő mégis a vérontás befejezését várja és ezzel az emberiség jövőjének majdani „földerülését”:

„Véres-fényes foltoddal felmerülve
Petsamo, új rend kezdőpontja légy!
Magasba nézzen egykor, földerülve
mégis az emberiség.”¹⁰

Illyésnél rejtettebb módon, de a „Tajtékos ég” című versében elég világosan reagált az 1939 szeptemberre és 1940 májusa közötti időszakra Radnóti Miklós. Ezt a versét tudtommal rajtam kívül még senki sem elemezte alaposan,¹¹ ilyen elemzésnek nincs nyoma Ferencz Győző egyébként kitűnő Radnóti-monográfiájában sem. Jóllehet ezt a versét Radnóti olyan fontosnak tartotta, hogy még *Napló*jának az 1940-es évet lezáró jegy-

zetében is idézte két versszakát.¹² Még hozzá éppen azt a két versszakot, amire korábbi tanulmányomban kifejtett érvelésemet alapozom.

A „Tajtékos ég” egy éjjeli természeti képpel kezdődik, de a hang már a második sorban személyesre fordul: „Tajtékos égen ring a hold / csodálkozom, hogy élek...” Magyarország még nem lépett be a háborúba, de két zsidótörvény után és állandó antiszemita nyilasusztítás mellett Radnóti nem érzi magát biztonságban. Hamarosan be fogják hívni munkaszolgálatra, és a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozással (1940. november) Magyarország végképp elkötelezi magát Hitler oldalán. De az 1940. június 8-án írt „Tajtékos ég” még nem erre reflektál, hanem az elmúlt hónapok eseményeire. Pontosabban arra, ami 1939-ben történt, hiszen a második versszakban megszemélyesített „év” nyilvánvalóan 1939. Idézzük Radnótit:

„Körül néz néha s fölsikolt az év,
Körül néz, aztán elalél.
Micsoda ősz lapul mögöttem újra
S micsoda fájdalomtól tompa tél!”¹³

Ebben a versszakban az „ősz” ugyan jelentheti Lengyelország kétoldalú lerohanását és államiségének megsemmisülését, benne van még Vas Istvánnak, Radnóti jó barátjának a személyes szeptemberi vesztesége: az imádott feleség, Eti halála. De mit jelent a „tél”? Azt, hogy Radnóti rosszul alszik és nem halad eléggé Apollinaire-fordításával? Egyébként érdekes módon a *Napló* bejegyzései 1940. február 20. és május 23. között szünetelnek, így Radnótinak a finn megadáshoz fűződő esetleges ész-

revételeiről nincs tudomásunk. Egy korai célzást azért már találunk a Téli Háborúra a „Lángok lobognak...” című, 1939. december 20-án írt versben, ahol a költő az elesett katonák lelkeit lángokhoz hasonlítja: „egyforma lelkek! / Ó, mindegy hogy ez vagy az ki volt, mi volt / míg itt a hőség hajlong, *amott a fagy sikolt*”¹⁴ (Az én kiemelésem). Radnóti mindig gyorsan reagált az újsághírekre, itt alighanem (amint azt a vers további utalásai a „tengerészekre” jelzik) a *Graf Spee* nevű német csatahajónak az argentin partok melletti elsüllyesztését vonja párhuzamba a finn–szovjet határon történtekkel. De olvassuk tovább a „Tajtékos eget”:

„Vérzett az erdő és a forgó időben vérzett minden óra. Nagy és sötétlő számokat irkált a szél a hóra.”¹⁵

Mivel már „télen” vagyunk, azt hiszem, logikus, hogy itt Radnóti a szovjet–finn háború eseményeit kommentálja. Nyugaton nincs háború, még „állóháború” sincs, érintetlen a Maginot-vonal. Viszont (ahogy arról a korabeli magyar sajtó részletesen beszámol) a finnek annyira felkészültek a háborúra, hogy sítalpas osztagaik és mesterlövészeik ezrével kaszabolják le a Vörös Hadsereg rosszul kiképzett és felszerelt, könnyű győzelmet remélő újoncain, akik közül sokan egyszerűen megfagynak a finn erdőkben. A „nagy és sötétlő számok” szerintem a szovjet csapatok veszteségeit jelentik a háború első fázisában. Vagyis Radnóti – csak úgy, mint a Molotov–Ribbentrop-szerződést – a finn háborút Sztálin súlyos történelmi tévedésének tekintti, olyan agresszióknak, aminek

következtében számtalan fiatal orosz katona vesztette életét.

Azt, hogy ez *személyesen* menyire érintette Radnóti, a negyedik versszak, illetve a vers befejező része jelzi. Ugyanis a „Megértem ezt is, azt is” bár kétértelmű, szerintem mégsem a háborúban részt vevők rációját, hanem a költő egzisztenciális helyzetét jelenti: a „forgó időben” sok minden történik, s tehát sok mindent „megér”, megtapasztal az ember. Még azt is, hogy egy magát szocialistának mondó nagyhatalom területi követelése miatt megtámadjon egy sokkal kisebb független országot, amelyiket egyetlen más nagyhatalom sem képes támogatni. Ahhoz, hogy valaki napirendre térjen e fölött, újjá kell születnie, vagy amnéziás állapotot kell színlelnie. A nyári kert csöndjében Radnóti egy percre úgy érzi magát, mint az anyaméhben, teljes a béke. De ez csak látszólagos, mert a kerti fa belép a versbe: „lombját zúgatja mérgesen / Lenyúl egy ág. Nyakonragad? / Nem vagyok gyáva, gyöngé sem, // csak fáradt.”¹⁶ Vagyis nem ő árulta el a szocializmus eszméjét, hanem valaki más: a Szovjetunió. Ezt „tudja” a faág is, ezért csak „némán motoz hajamban és ijedten.” És a csattanó: „Feledni kellene, de én / soha még semmit sem feledtem.”¹⁷

Ennek az ágmotívumnak az előképét én József Attila „Bánat” című versében látom, így elemeztem korábbi tanulmányomban. De van egy nagy különbség a két vers között. József Attila alighanem az őt Moszkvából ért támadás után, a harmincas évek elején írta ezt a versét, ezért írhatja magabiztosan: „Csak egy pillanatra martak ki, csak. / Zúg erdő elvtárs!”¹⁸ Radnóti mögött 1940 nyarán nincs elvtársi

erdő, és még a kerti fa sem tudja, vádolja vagy feloldozza-e őt. Az utolsó szakasz, ami a világ mérgezettségét jeleníti meg a különös (mérgező) színnel, lakonikus csüggedtséggel, egyszerű ténymegállapítással zárja a verset: „Elek.” A „Tajtékos ég” a

teljes kiábrándulás, elmagányosodás verse. Radnóti Miklósnak még egy évet, a német–oroszháború kitörését kell megvárnia ahhoz, hogy egyensúlyba kerüljön korábbi nézeteivel, illetve a jövő igazságosabb társadalmát illető elképzeléseivel.

Jegyzetek

¹ Roger Moorhouse, *The Devils' Alliance. Hitler's Pact with Stalin. 1939–1941*, 306 o.

² A baráti viszony a németek és az oroszok között lényegében 1940 decemberéig tartott, Hitler ekkor döntötte el, hogy angliai partraszállás helyett 1941-ben megtámadja a Szovjetuniót. Lásd: Moorhouse, i. m. 221. o.

³ Radnóti Miklós, *Napló*, Magvető, Budapest, 1989., 52. o.

⁴ Radnóti, i. m., 59. és 66. o.

⁵ u. o., 67. o.

⁶ v. ö. Cs. Szabó László, *Hűlő árnyékban*, Bern, 1982., 177. o.

⁷ *Nyugat*, 1940. június. Az előzetes cenzúrát már 1939 szeptemberében bevezették Magyarországon, de csak 1940 tavaszától kezdték szigorúan alkalmazni.

⁸ u. o.

⁹ Illyés Gyula, *Összegyűjtött versei, I. kötet*, Digitális Irodalmi Akadémia és Petőfi Irodalmi Múzeum, 2011., 478. o., de a vers már szerepel

a *Poharaim*, Szépirodalmi, 1967., 259. oldalán. Angol fordításban is megjelent a *A Tribute to Gyula Illyés* c. kötetben, szerk. Thomas Kabdebo és Paul Tabori, Occidental Press, Washington, 1968., 36–37. o.

¹⁰ u. o.

¹¹ *Tiszatáj*, 1995/5, de szerepel *Egy szigetlakó feljegyzéseiből*, Cserépfalvi, Bp., 1996 c. könyvben is.

¹² *Radnóti Miklós művei*, Szépirodalmi, Bp., 1976., 186. o.

¹³ u. o.

¹⁴ Radnóti, i. m. 184. o. Langdorff kapitány 1939. december 17-én süllyesztette el a *Graf Spee*-t, majd nem sokkal ezután öngyilkos lett.

¹⁵ Radnóti, i. m. 186. o.

¹⁶ u. o.

¹⁷ u. o.

¹⁸ *József Attila összes versei*, Szépirodalmi, Bp., 1955., 350. o.